

کتاب‌شناسی توصیفی نظام وفا آرانی

حسین ایمانیان*

چکیده:

نظام وفا آرانی شاعر و نویسنده معاصر است که با وجود شهرت زیاد در ادبیات نوین فارسی، هنوز آثار وی به بوته نقد و غوررسی کشانده نشده است؛ این امر علت‌هایی دارد که پس از این به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. در نوشتار پیش رو که درباره مدرک‌شناسی یا کتاب‌شناسی نظام وفا است، تلاش شده جملگی کتاب‌ها، مقاله‌ها، نوشته‌ها و حتی اسنادی که در آن سخنی از/ درباره این آموزگار و شاعر ادیب معاصر به میان آمده، معرفی شود. در این جستار، بیشتر، منابعی را معرفی می‌کنیم که به آن‌ها دسترسی داشته‌ایم و مقداری از محتوای آن‌ها را نیز می‌آوریم. اما درباره برخی منابعی که ندیده‌ایم، تنها به معرفی آن‌ها بسنده کرده‌ایم. آنچه در زیر می‌آید، تمام منابعی نیست که درباره نظام وفا وجود دارد، ولی به یقین، منابعی کامل‌تر و معتبرتر از این‌ها نیز درباره او وجود ندارد. امید که جستار حاضر، مشوق پژوهشگران در تحلیل محتوایی و فرمی آثار نظام باشد و کار جستجوی منابع را بر ایشان آسان نماید. ویژگی همه نوشته‌های این منابع کوتاه‌گویی و دوباره‌نویسی درباره

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

* استادیار دانشگاه کاشان / h.i1361@yahoo.com

زندگی نامه و سبک شعری نظام و گاه ارائهٔ یک یا چند نمونهٔ شعر یا نثر وی است. این مدارک و منابع به ترتیب حرف آغاز عناوین کتاب‌ها، مقاله‌ها یا اسناد آمده است.

کلیدواژه‌ها: نظام وفا آرانی، ادبیات معاصر ایران، مدرک‌شناسی.

مقدمه

اگر دفتری پنجاه‌برگی یا حتی کمتر از شعر یا نوشتهٔ ادیبی در اختیار باشد، می‌توان کتاب‌ها دربارهٔ سبک و اندیشه‌های گوینده‌اش نوشت، چه برسد به شخصی که نوشته‌های فراوان و البته متنوعی در حوزه‌های گوناگون (شعر، خودنامه‌نوشت، نمایشنامه و...) از او در دست است؛ کسی که به گفتهٔ بزرگ علوی، بنیان‌گذار مکتب رمانتیک در ایران و یکی از خوش‌نام‌ترین سراینده‌گان روزگار خود باشد. و با آنکه نوشته‌های منتشر او از نمونه‌های والا و زیبای نثر معاصر فارسی است، کمابیش در هیچ‌یک از کتاب‌هایی که به نثر معاصر فارسی اختصاص دارد، نمونه‌ای جامع از نثر وی نیامده است. این امر محدود به روزگار ما نمی‌شود؛ حتی در دهه‌های گذشته نیز کمتر نام و یاد یا نمونه‌ای از شعر و نثرش در جایی آمده و تقریباً هیچ‌یک از آثار او تحلیل نشده است. بگذریم از نمایشنامه‌هایی که شاید در قیاس با آثار برجستهٔ نمایشی معاصر ایران، هیچ حرفی برای گفتن نداشته باشد. این ادیب، نظام وفا آرانی و آموزگار نیمایوشیج است.

چه امری سبب شده که این گونه نظام وفا در این دهه‌های پس از عمرش، گمنام و کم‌نشان و در هالهٔ سکوت بماند، موضوعی است که باید آن را در مجال دیگری بررسی کرد. ولی در کوتاه سخن می‌توان گفت که علت این امر، شاید به بی‌رغبتی خود نظام وفا به باقی ماندن نام و نشانی از او برگردد. آنجا که می‌گوید:

گو بعد مرگ من کسی نکند هیچ یاد من این خواب و این خیال نیرزد به سرگذشت
(یادگار اروپا، ص ۲۰۱ و ۲۰۲)

و شاید علت در این دیدگاه پرویز ناتل خانلری نهفته باشد که بیشتر قطعه‌های نظام، برگردانی از متون رمانتیک فرانسه است؛ البته ما نیک آگاهیم از اینکه برخی نوشته‌های نظام وفا چیزی جز ترجمه یا تقلیدی صرف از آثار رمانتیک‌های اروپایی سدهٔ هجدهم و نوزدهم نیست و دغدغهٔ اصلی وی در سروده‌هایش اغلب عشق‌های

رمانتیک انتزاعی است، آن هم در دوره‌ای حساس از تاریخ سیاسی این مرزوبوم؛ با این همه جای آن داشت که دست کم به سبب همین دو نکته، نوشته‌های او در ترازوی سخن‌سنجی و پژوهندگی قرار می‌گرفت.

فهرست کتاب‌ها، مقاله‌ها و اسناد

۱. ادبیات معاصر، غلامرضا رشید یاسمی، چ ۲، ابن‌سینا، تهران، ۱۳۵۲ش، ص ۸۸ و ۸۹. زندگی‌نامه بسیار مختصر همراه با یک نمونه غزل نظام وفا.
۲. «از خاطرات ادبی دکتر پرویز ناتل خانلری درباره نیمایوشیج»: صدرالدین الهی، مجله ایران‌شناسی، زمستان ۱۳۷۹، شماره ۴۸، ص ۸۱۶-۸۳۴. در صفحه ۸۲۵ و ۸۲۶، آقای خانلری برداشت نیما از ادبیات اروپایی و به‌ویژه ادبیات فرانسوی را سطحی و کم‌عمق می‌داند و ادامه می‌دهد: «و عمق فاجعه وقتی بیشتر دیده می‌شود که ببینیم نیما قریحه و ذوق و طبع شعر خود را مرهون نظام وفای کاشانی، معلم ادبیاتش می‌داند.» سپس می‌گوید: «این شاعر محترم یک شاعر متوسط فارسی‌زبان بود که اشعار عاشقانه و پرسوز و گدازی می‌سرود و شاگردانش که در بحران‌های جوانی به سر می‌بردند، او را می‌ستودند.» و سپس در پاسخ آقای صدرالدین الهی که می‌گوید هنوز هم بسیاری از افراد که جوان هم نیستند، اشعار نظام وفا را می‌پسندند، می‌آورد: «خوب آدم می‌تواند از نظر عقلی و تشخیص ادبی همچنان جوان بماند و نظام وفا را بپسندد. اما یادمان باشد که نظام وفا مانند فرضاً اعتصام‌الملک، فرانسه را خوب می‌دانست و به ترجمه اشعار رمانتیک فرانسه دست می‌زد. این ترجمه‌ها را بعدها به نام «قطعه ادبی» در مجله‌ها به چاپ می‌زدند و برخی هم به سیاق آن‌ها قطعه ادبی می‌نوشتند...»
۳. از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، یحیی آریان‌پور، چ ۵، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، تهران، ۱۳۵۷ش، ۲/۴۲۳-۴۱۹.
- شرح حالی کوتاه از نظام وفا همراه با ارائه دیدگاه‌هایی درباره سبک شعری و ویژگی‌های نثری او.
۴. اطلاعات عمومی یا دایرة المعارف اجتماعی، عنایت‌الله شکیباپور، کتابفروشی

اشراقی، تهران، ۱۳۴۴ش، ص ۳۶.

در این کتاب، در کنار تصویر نسبتاً تازه‌ای که از نظام وفا آمده می‌خوانیم: «از دانشمندان قرن اخیر ایران متولد ۱۲۸۵ قمری در کاشان. از جوانی قریحه شاعری داشت. مثنوی حبیب و رباب، پیوند دل، معراج روح و غزلیات او بسیار شیرین و شیواست.»

۵. اندیشه‌های آشفته، نظام وفا کاشانی (نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی). در بخشی از جنگی که یکی از اهل ادب و مخالف سیاسی گردآوری کرده است، یک مقاله از نظام وفا کاشانی، شاعر معروف دوره پهلوی و صاحب‌امتیاز و سردبیر مجله وفا دیده می‌شود.

۶. با چراغ و آینه در جست‌وجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران، محمدرضا شفیعی کدکنی، چ ۱، سخن تهران، ۱۳۹۰ش، ص ۱۴۹، ۶۱۳ و ۶۱۴) شفیعی کدکنی در بخشی که با عنوان «نقش تاریخی و خلاقیت فردی» (ص ۶۰۷) آورده، معتقد است که هر اثر برجسته هنری، ترکیبی است از خلاقیت فردی هنرمند در یک سو و نقش تاریخی اثر او از سوی دیگر. (ص ۶۰۸) خلاقیت فردی جدا از نقش تاریخی، کاری نمی‌تواند انجام دهد. (ص ۶۱۱) به باور او گاه سبک شاعر نیز در مجموع دارای نقش تاریخی است. (ص ۶۱۲) سپس می‌گوید: «یکی از شعرای قرن ما نظام وفاست، شاعری از اهل کاشان و برخی از شعرهای او در میان مردم شهرت دارد... اینجا شعر بدون هیچ‌گونه ضمیمه تاریخی و جدا از هر عامل انضمامی، کار خود را کرده است و باعث شهرت نظام وفا به عنوان شاعر شده است. اما همین نظام وفا بخشی از شهرتش را و شاید هم بیشترین اعتبار ادبی‌اش را از بابت تقدیم‌نامه افسانه‌نما یوشیچ دارد... در اینجا عاملی جدا از شعر و شاعری نظام وفا در مطرح شدن او دخالت کرده است. پس می‌توان تصور کرد که امل غیر شعری سبب شهرت بیشتر برای کسی به شاعری شود.» (ص ۶۱۳ و ۶۱۴)

۷. برگزیده‌ترین اشعار نظام وفا، داود موسوی، چاپ دانش، تهران، بی‌تا، ۱۱۲ صفحه.

شامل مقدمه‌ای دو صفحه‌ای در ستایش آثار منظوم نظام وفا و گزیده‌ای از سروده‌های او.

۸. برگی / از دفتر کویر، میثم نمکی آرانی، چ ۱، نشر علی اکبر قندانی (حاتم)، قم، ۱۳۷۲ش، ص ۶۹-۸۶.

نویسنده با نثری ادبی و احساسی و البته زیبا، زندگی نامه نظام وفا را به شکلی کمابیش گسترده آورده، سپس آثار وی را معرفی و گزیده‌ای از سروده‌های او را ذکر کرده است.

۹. بزرگان کاشان، افشین عاطفی، چ ۱، افق فردا، قم، ۱۳۸۱ش، ۲/ ۲۸۵ تا ۲۸۷.

دربدارنده زندگی نامه نظام وفا، عنوان برخی از نوشته‌ها و معرفی دو غزل او.

۱۰. پرواز خیال، ماه‌منظر سوادکوهی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۷ش.

نظام وفا مقدمه‌ای بر این کتاب نوشته است.

۱۱. پیروزی دل یا ناهید و بهرام، یک‌صد و دو سن، نظام وفا، بنگاه مطبوعاتی

صفیعلی‌شاه، تهران، ۱۳۳۰ش، ۱۸۹ صفحه.

۱۲. پیوندهای دل، نظام وفا، با مقدمه رضا امیدسالار، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر،

تهران، ۱۳۳۲ش، ۱۵۸ صفحه.

۱۳. تاریخ اجتماعی ایران، مرتضی راوندی، چ ۱، مؤسسه انتشارات نگاه، تهران،

۱۳۷۴ش، بخش دوم از جلد هشتم، ص ۴۷۵.

نویسنده کتاب در بخشی که درباره هنر نمایش در دوره معاصر سخن گفته، تنها

به این نکته اشاره می‌کند که رضا کمال معروف به شهرزاد، مدتی در روزنامه شفق

سرخ با دشتی و در مجله وفا با نظام وفا و حبیب میکده همکاری کرده است.

۱۴. تاریخ اجتماعی کاشان، حسن نراقی، چ ۲، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵ش،

ص ۳۰۰، ۳۰۴ و ۳۱۱.

ذکر مطلبی از نظام وفا درباره تأسیس مدرسه علمیه در کاشان و اشاره او به

شورش نایب حسین و پسرانش در کاشان و آوردن چند بیت از قصیده نظام وفا در

کشته شدن آقا علی نراقی در زمان روی دادن غائله نایب حسین کاشی.

۱۵. تاریخ تحلیلی شعر نو، شمس لنگرودی، چ ۱، مرکز، تهران، ۱۳۷۰ش، ۱/ ۹۵ و

۱۰۲.

نویسنده به هنگام سخن از نیمایوشیج، از تشویق شدن او توسط نظام وفا و تقدیم

شعر افسانه نیما به او یاد می‌کند.

۱۶. تاریخ تحولات ادبیات جدید ایران، بزرگ علوی، ترجمه امیرحسین شالچی، چ ۱، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۸۶ش، ص ۳۱۵ و ۳۱۶.

نویسنده، نظام وفا را بنیان‌گذار مکتب رمانتیک در ایران و یکی از خوشنام‌ترین سرایندگان زمان خود و متأثر از مکتب رمانتیک اروپا می‌داند.

۱۷. تاریخ جراید و مجلات ایران، محمد صدر هاشمی، انتشارات کمال، اصفهان، ۱۳۶۳ش، ۴/ ۳۲۸-۳۳۰.

جلد صدر هاشمی سخنی درباره مجله وفا که مؤسس آن نظام وفا و مدیرش عبدالحسین میکده بوده است، می‌آورد. به گفته وی، این مجله در تهران تأسیس شده و شماره اول آن در برج حمل ۱۳۰۲ شمسی منتشر شده است. مجله وفا به شکل ماهنامه و در پانزدهم هر برج در ۳۱ صفحه به قطع متوسط طبع و توزیع می‌شده و مجله‌ای ادبی است و بیشتر مندرجات و مقاله‌ها و اشعار آن به قلم میکده و نظام وفا نوشته شده است. در ضمن نویسنده زندگی‌نامه‌ای کوتاه به نقل از تاریخ ادبیات رشید یاسمی آورده است.

۱۸. تاریخ زبان و ادبیات ایران از زمان قاجار تا عصر پهلوی، عباس مهرین (شوشتری)، انتشارات مانی، تهران، ۱۳۵۳ش، ص ۱۴۱ و ۱۴۲.

شرح بسیار مختصر از زندگی و تکاپوهای نظام‌الدین وفا.

۱۹. تاریخ مختصر ادبیات ایران، ی. ا برتلس، لنینگراد، ۱۹۲۸ میلادی، (به زبان روسی)، ص ۱۶۶-۱۶۷.

۲۰. تذکره شعرای معاصر ایران، سید عبدالحمید خلخالی، طهوری، تهران، ۱۳۳۳ش، ص ۳۹۵-۴۰۰.

۲۱. تعلیم و تربیت (ماهنامه آموزش و پرورش)، سال بیست و دوم، اردیبهشت ۱۳۲۶، شماره ۲، ص ۶.

متنی ادبی و کوتاه از آثار نظام وفا با عنوان «گریه».

۲۲. تعلیم و تربیت (ماهنامه آموزش و پرورش)، سال بیست و دوم، خرداد ۱۳۲۶، شماره ۳، ص ۳۸.

مقاله‌ای ادبی و کوتاه از استاد نظام وفا به نام «به یاد دوستان» که حدیث نفس اوست درباره زندگی، مرگ، تنهایی، شعر و...

۲۳. جنگ شعر، گردآورنده شخصی به نام صابر، موجود در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس، به شماره ۱۷۵۲۲، ۱۲۹۴ و ۱۲۹۵ ق.
- ظاهراً پس از این تاریخ، سروده‌هایی از شاعرانی چون نظام وفا به این جنگ افزوده شده است.
۲۴. «چگونه شاعر و نویسنده شدم؟»، نوشته غلامرضا رشید یاسمی، مجله/مید، شماره ۲۳، ۳۰ خردادماه ۱۳۲۳ ش.
- نویسنده در بخشی از این مقاله از ذوق شاعرانگی نظام وفا ستایش می‌کند و بیدار شدن طبع خفته خود را مرهون افسون بیان نظام وفا می‌داند.
۲۵. «چگونه شاعر یا نویسنده شدید؟»، روزنامه/مید، شماره ۳۲، ۱۶ تیرماه ۱۳۲۳ ش.
۲۶. حدیث دل، نظام وفا، بی‌نا، بی‌جا، ۱۳۳۸ ش، ۲۷۵ صفحه.
۲۷. دریای گوهر، مهدی حمیدی شیرازی، بی‌نا، تهران، ۱۳۲۹ ش.
- در جلد اول این کتاب، قطعهٔ مثنوی «خنده» از نظام وفا درج شده است.
۲۸. دویست سخنور تذکرة الشعراء منظوم و مثنوی، نظمی تبریزی، چ ۱، سروش، تهران، ۱۳۷۸ ش، ص ۶۸۴-۶۸۶.
- زندگی‌نامه و دوران تحصیل و تدریس نظام وفا به افرادی مانند نیمایوشیج و محمدرضا پهلوی و سخنی درباره شعر و گزیده‌ای از غزلیات وی.
۲۹. دیوان نظام وفا، به کوشش احمد کرمی، چ ۱، انتشارات ما، تهران، ۱۳۶۳ ش، ۳۱۴ صفحه.
- دارای مقدمه‌ای هفت صفحه‌ای شامل زندگی‌نامه‌ای کوتاه و نمونه‌هایی از نثر نظام وفا. مصحح دیوان دیدگاهی درباره شعر نظام وفا ارائه نکرده و این امر را به عهده ذوق سلیم خوانندگان نهاده است. این دفتر کمابیش بیشتر اشعار نظام وفا از جمله مثنوی حبیب و ریاب را که مستقلاً هم به چاپ رسیده است، در بر دارد.
۳۰. الذریعة الی تصانیف الشیعه، شیخ آقا بزرگ تهرانی، دار الاضواء، بیروت، ۱۹۸۳ م، ۲۶۶/۲۵ و جاهایی از دیگر جلدها که صفحه آن در فهرست چاپ‌های مختلف این کتاب ذکر شده است.
- پُرروشن است که این کتاب، آثار موجود نظام وفا را معرفی کرده باشد.

۳۱. زن از نگاه شاعر، علی خاقانی، چ ۱، انتشارات ندای فرهنگ تهران، تهران، ۱۳۷۶ش، ص ۴۵۶-۴۵۹.

دو قطعه شعر و یک نمونه نثر کوتاه استاد نظام وفا درباره زن و جایگاه انسانی او.
۳۲. سخنوران ایران در عصر حاضر، محمد اسحاق، جلد ۲، چاپخانه جامعه، دهلی، ۱۳۵۱ق.

۳۳. سخنوران دوران پهلوی، دینشاه ایرانی، بمبئی، ۱۹۳۳م، ص ۶۰۷-۶۰۹.

۳۴. سخنوران نامی معاصر ایران، سید محمدباقر برقععی، چ ۱، نشر خرم، قم، ۱۳۷۳ش، ۶/ ۳۶۵۶-۳۶۶۱.

زندگی نامه کمی مفصل و یاد آثار نظام وفا و گزیده‌ای از سروده‌های وی.

۳۵. سفینه فرخ، سید محمود فرخ، چاپخانه نبرد ما، مشهد، ۱۳۳۰ش.

۳۶. سنت و نوآوری در شعر معاصر، قیصر امین‌پور، چ ۱، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳ش.

در صفحه‌های ۲۹۷، ۳۶۱، ۳۹۲، ۳۹۷، ۳۹۸، ۴۰۲، ۴۱۳، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۹ و ۴۴۶ به مناسبت، نامی از نظام وفا آمده است اما هیچ مدخلی ویژه او در این کتاب گشوده نشده است.

۳۷. سند: ترجمه از روزنامه‌جات عثمانی اخبار مختلفه (نسخه خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی)، ترجمه جعفر قراچه‌داغی، ص ۳۰، به خط و کتابت استاد نظام وفا کاشانی.

۳۸. سند: ترجمه از روزنامه‌جات فرانسه و اطریش (نسخه خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی)، ترجمه علی مترجم، ص ۳۰، به خط و کتابت استاد نظام وفا کاشانی.

۳۹. سند: ترجمه از روزنامه‌جات هندوستان اورزغن (نسخه خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی)، ترجمه سید حسین شیرازی، ص ۳۰، به خط و کتابت استاد نظام وفا کاشانی.

۴۰. سند: ترجمه از روزنامه نیل عربی (نسخه خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی)، ترجمه غلامحسین مترجم، ص ۳۰، به خط و کتابت استاد نظام وفا کاشانی.

۴۱. سند: ترجمه از روزنامه‌جات انگلیسی عثمانی (نسخه خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی)، ترجمه محمود و اوانسی، ص ۲۴ و ۳۰، به خط و کتابت استاد نظام وفا کاشانی.
۴۲. سند: درخواست صدور امتیاز مجله در زمینه ادبیات و اخلاق به نظام وفا کاشانی، موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۰۱ش، شماره سند: ۳۵۶۹۷/۲۹۷.
۴۳. سند: فضل‌الله وفا (امام جمعه آران کاشانی) راجع به فوت برادرش استاد نظام وفا و تقاضای برقراری مستمری برای وی، موجود در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس، به تاریخ ۲۲/۱۲/۱۳۴۳؛ شامل ۱۵ برگ، ۲ پاکت و ۵ نامه.
۴۴. سیر غزل در شعر فارسی، سیروس شمیسا، چ ۴، فردوس، تهران، ۱۳۷۳ش، ص ۲۰۶.
- تنها اشاره می‌شود که نظام وفا از جمله شاعران معاصر است که در غزل سنتی شهرت یافته است.
۴۵. سیمای شاعران شرح حال، نمونه آثار شعرای نامی ایران از قدیم‌ترین ایام تا عصر حاضر، صابر کرمانی، چ ۲، انتشارات اقبال، ۱۳۶۴ش، ص ۴۲۲-۴۲۵.
- زندگی نامه کوتاه و ذکر چند قطعه از شعرها و نمونه‌هایی از نثر نظام وفا.
۴۶. سیمای کاشان، حبیب‌الله سلمانی آرانی، چ ۱، بشیر، قم، ۱۳۷۵ش، ص ۱۹۷-۱۹۹.
- زندگی نامه کوتاه و ذکر قصیده‌ای از او در رثای حضرت علی اکبر(ع).
۴۷. شاعران بزرگ معاصر از دهخدا تا شاملو، عبدالرفیع حقیقت، چ ۱، مؤسسه پژوهش و انتشاراتی کوش، تهران، ۱۳۸۱ش، ص ۷۹-۹۱.
- ارائه زندگی‌نامه‌ای کوتاه از نظام وفا و گزیده‌ای از شعرهای او.
۴۸. شاعران معاصر، یحیی ریحان، چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ص ۲۰۸-۲۱۰.
۴۹. «شرح حال نظام وفا» (شکوفه‌های ذوق و ادب)، ابوالحسن احتشامی، نشریه اطلاعات هفتگی، سال ۷، شماره ۳۲۸، ۸ آبان ۱۳۲۶ش.
۵۰. «شرح حال نظام وفا» به انضمام قطعه عکسی از ایشان، زهره حمید، مجله سپید و سیاه. (احتمالاً در سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ش)

۵۱. «شرح حال نظام وفا»، حسینقلی مستعان، نشریه تهران مصور، شماره ۱۳، آبان ماه ۱۳۲۸ش، ص ۹.
۵۲. «شرح حال نظام وفا»، حسینقلی مستعان، نشریه تهران مصور، ۲۶ بهمن ماه ۱۳۴۱ش.
۵۳. شعر فارسی از آغاز تا امروز، پروین شکیبا، چ ۲، هیرمند، تهران، ۱۳۷۳ش، ص ۳۰۱-۳۰۳.
- زندگی نامه شاعر و گزیده‌ای از شعرهای او همراه با نقدی مختصر درباره سبک سرایندگی وی.
۵۴. شعر معاصر فارسی، محمد اسحاق، کلکته، ۱۹۴۳م.
۵۵. شکفتن‌ها و رستن‌ها منتخب شعر معاصر ایران، فریدون مشیری، چ ۱، سخن، تهران، ۱۳۷۸ش، ۱/ ۲۳۳ و ۲۳۴.
- یک غزل از نظام وفا با عنوان عشق و با مطلع:
ای که مایوس از همه سوی، به سوی عشق رو کن
قبله دل‌هاست اینجا، هرچه خواهی آرزو کن
۵۶. شناسنامه مطبوعات ایران از ۱۲۱۵ تا ۱۳۵۷ شمسی، مسعود برزین، بهجت، تهران، بی تا، ص ۴۲۶.
- چند سطری درباره مجله وفا آمده و خوانندگان را به کتاب تاریخ جراید و مجلات ایران ارجاع داده است.
۵۷. عقد اللالی، میرزا محمود امام (پدر نظام وفا) (نسخه خطی)، کتابخانه آستان محمد هلال بن علی آران، به شماره ۱۰۱۸۰۲.
- تعداد صفحات مشخص نشده است. دربردارنده موضوعات گوناگون از شعر و حکمت و... است و آن را مانند جنگی قرار داده است.
۵۸. غزل‌های شاعران امروز از صدر مشروطه تاکنون، مجید شفق، چ ۱، انتشارات سنایی، تهران، ۱۳۷۷ش، ص ۸۹۱-۸۹۳.
- زندگی نامه بسیار کوتاه نظام وفا و یادی از چند غزل او.

۵۹. فرهنگ ادبیات فارسی، محمد شریفی، چ ۱، نشر نو و نشر معین، تهران،

- ۱۳۸۷ش، ص ۱۴۱۷، زیر واژه نظام وفا.
گردآورنده به شکل کوتاه به زندگی و معرفی آثار و ویژگی شعری نظام وفا پرداخته است.
۶۰. فرهنگ سخنوران، علی خیامپور، چاپخانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، تبریز، ۱۳۴۰ش، ص ۶۰۹.
نویسنده تنها به نام نظام وفا و تاریخ تولد او اشاره کرده و چند منبع را که درباره او نوشته‌اند، نام برده است.
۶۱. فهرست کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز تا ۱۳۴۵، بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران، ۱۳۵۲ش، ۱/ ۶۴۱، ۶۵۰، ۱۱۵۰، ۱۱۵۵ و ۱۱۵۶؛ ۲/ ۱۹۳۸، ۲۴۱۰ و ۲۷۰۹؛ ۳/ ۳۳۴۰ و ۳۴۴۱.
۶۲. کاشان در جنبش مشروطه ایران، حسن نراقی، ج ۱، چاپ مشعل آزادی، تهران، ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ص ۱۸۶-۱۹۷.
چند شعر از نظام وفا درباره غائله نایب حسین کاشی و پسرانش در کاشان و قصیده‌ای در وصف و رثای علی نراقی که در جریان همین غائله به شهادت رسیده و از دوستان نظام وفا بوده است.
۶۳. گذری بر زندگی و آثار برگزیده سخنوران و هنرآفرینان سده ۱۳ و ۱۴ خورشیدی، محسن بهرامی بالانی، ج ۱، انتشارات کتیبه، تهران، ۱۳۸۳ش، ص ۳۶۹.
ذکر جمله معروف نیمایوشیخ درباره اینکه او به تشویق نظام وفا به سبک خراسانی روی آورده و به ادامه سرایندگی تشویق شده است.
۶۴. گذشته‌ها، نظام وفا، بنگاه مطبوعاتی صفی علی‌شاه، تهران، ۱۳۳۰ش، ۱۸۱ صفحه.
۶۵. گنجینه ادب شعر کهن و شعر نو فارسی از رودکی تا عصر حاضر، فضل‌الله دُرُوش، ج ۱، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۹۱ش، ص ۳۴۱.
ذکر تنها یک قطعه از نظام وفا.
۶۶. مثنوی حبیب و رباب، نظام وفا (چاپ سربی)، بی‌نا، تهران، ۱۳۰۵ش، ۴۷ صفحه.
- با مقدمه‌ای کمابیش گسترده از سعید نفیسی در احوال و اشعار نظام وفا.

۶۷. مجله پیوند، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۳۶۶-۳۶۷، ص ۳۲.
شعری از نظام وفا درباره مقام معلم با مطلع: دبستان بود خانه زندگی / که این
خانه را باد پایدگی

۶۸. مجله پیوند، اردیبهشت ۱۳۷۳، شماره ۱۷۵، ص ۳۷.

شعری در مقام والای معلم از نظام وفا با مطلع:

معلم چو کانونی از آتش است همه کار او سوزش و سازش است

۶۹. مجله دارالسلام، مهر ۱۳۳۰، شماره ۲۱-۲۲، ص ۶۰.

قصیده‌ای از نظام وفا در رثای حضرت علی اکبر(ع) و در فراز آن نوشته شده
است: در رثای شاهزاده علی اکبر که استاد سخن آقای نظام وفا در کربلا سروده‌اند.
مطلع آن چنین است:

شاهزاده تاخت در میدان جنگ روی گیتی شد ز تیغش لعل‌رنگ

در صفحه ۶۱ همین شماره نیز قصیده‌ای در رثای حضرت علی اصغر(ع) با

مقدمه‌ای کوتاه از نظام وفا و ذکر مناسبت سروده شده. مطلع قصیده چنین است:

هان بیا ای کودک دل‌خسته‌ام مرغک لب‌تشنه پربسته‌ام

۷۰. مجله مهر، سال اول، دی‌ماه ۱۳۱۲، شماره ۸، ص ۶۰۹-۶۱۲.

مقاله‌ای از نظام وفا با عنوان «روح در کنار پیکر خود»، متنی ادبی و به شکل
نامه‌ای عاشقانه خطاب به فردی ناشناس.

۷۱. مجله مهر، شهریور ۱۳۱۲، شماره ۴، ص ۲۸۶.

یک غزل از آقای نظام وفا با مطلع:

خوشا نوبهاران و فصل جوانی که بگذشت با دوستان زندگانی

۷۲. مجله وفا، صاحب‌امتیاز نظام وفا، مدیر عبدالحسین میکده، موجود در سازمان

اسناد و کتابخانه ملی، یک شماره، سال ۱۳۰۲ ش.

۷۳. مجله وفا، صاحب‌امتیاز نظام وفا و مدیر عبدالحسین میکده، موجود در

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سال اول، شماره اول، فروردین ۱۳۰۲ ش.

۷۴. مجموعه آثار استاد نظام وفا، به کوشش عبدالله مسعودی، چ ۱، خاطرات قلم،

کاشان، ۱۳۸۲ ش.

آقای مسعودی بیشتر نوشته‌ها و سروده‌های نظام وفا را در دو جلد گردآوری کرده

است (جلد اول در ۴۹۵ صفحه و جلد دوم در ۴۴۸ صفحه). مصحح در پیشگفتار جلد اول (ص ۱۷-۷۷) زندگی‌نامه‌ای نسبتاً مفصل و سخنانی درباره شعر و نثر نظام می‌آورد. بخش‌های بعدی جلد نخست به ترتیب شامل «دیدگاه‌ها»، «نامه‌ها»، «قطعاتی از نظم و نثر» و «غزل‌ها» است و جلد دوم دربردارنده بخش‌های «مثنوی‌ها»، «نثرها»، «قصیده‌ها»، «قطعه‌ها» و «دیگر انواع شعر».

۷۵. مجموعه شعر افسون، محیی‌الدین معارفی، بی‌نا، تهران، تاریخ مقدمه ۱۳۳۳ش، ۹۶ صفحه.

نظام وفا مقدمه‌ای بر این دفتر نگاشته است.

۷۶. مجموعه کامل اشعار نیمایوشیج (فارسی و طبری)، تدوین سیروس طاهباز، چ ۱، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۷۰ش، ص ۳۸.

در این صفحه آمده است که نیما شعر «افسانه» را به استاد نظام وفا تقدیم کرده است.^۲

۷۷. مجموعه یادداشت‌های نظام وفا کاشانی (نسخه خطی)، اهدایی محمود امیدسالار به کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

این دست‌نوشته‌ها شامل چند دفترچه و سررسید و پاکت نامه است که در مجموع، بالغ بر ۱۷ قطعه می‌شود و آگاهی‌های خوبی درباره نظام وفا به دست می‌دهد.

۷۸. مردان بزرگ کاشان، کورش زعیم، بی‌نا، بی‌جا، ۱۳۳۶ش، ص ۱۳۴-۱۴۳.

زندگی‌نامه کوتاه و گزیده‌ای از سروده‌ها و آثار منشور نظام وفا.

۷۹. مشاهیر کاشان، حسین فرخیار، چ ۱، نشر راسخ، کاشان، بی‌تا، ص ۱۶۲-۱۶۴.

زندگی‌نامه کوتاه و معرفی یک غزل و نمونه‌ای از نثر نظام وفا.

۸۰. مجموعه متون نمایشی از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰، به کوشش غلامحسین دولت‌آبادی و فرزاد حقیقی، نشر افراز، تهران، ۱۳۹۰ش.

محتوای پنج جلد کتاب: ج ۱: از سید علی آذری تا رفیع حالتی؛ ج ۲: از سلیمان حیمم تا عماد عصار؛ ج ۳: از حسین کاظم‌زاده ایرانشهر تا مسعود فرزاد؛ ج ۴: از غلامعلی فکری ارشاد تا علینقی وزیری؛ ج ۵: از نظام وفا تا گریگور یقیکیان.^۳

۸۱. منتخبات آثار، محمد ضیاء هشترودی، کتابخانه و مطبعه بروخیم، تهران،

۱۳۴۲ق، ص ۱۳۱-۱۱۷.

۸۲. منتخبی از غزلیات و رباعیات نظام وفا، بنگاه مطبوعاتی عطائی، تهران، ۱۳۳۸ش، ۸۰ صفحه.

۸۳. «نظام وفا و حدیث دل»، سعید نفیسی، روزنامه/امید، ۲۱ آذرماه ۱۳۲۳ش.

۸۴. «نقدی بر نمایشنامه ستاره و فروغ»: سعید نفیسی، روزنامه/اطلاعات، شماره ۴۵۸۱، سه‌شنبه ۱۰ تیرماه ۱۳۲۰ش.

۸۵. «نگاهی به چهره زن در ادب پارسی»، م. لنگرودی، مجله پیام زن، اردیبهشت ۱۳۷۶، شماره ۶۲، ص ۷۴.

نویسنده در بخشی از این مقاله، به موضوع زن در شعر نظام وفا اشاره می‌کند و برخی اشعار این شاعر در زمینه یادشده را به همراه نقد آن می‌آورد.

۸۶. «نگاهی به زندگی و آثار نمایشی از یادرفته نظام وفا»، نیایش پورحسن، مجله نمایش، سال یازدهم، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۱۲۷-۱۲۸، ص ۱۹-۲۳.

نویسنده، نظام وفا را معلم نمایش‌های آموزشی در ایران می‌داند و پس از نگاهی کمابیش کوتاه به زندگی وی، به فعالیت‌های نمایشی و همکاری نظام وفا با نمایشنامه‌نویسان بزرگ هم‌روزگار و دلایل آشنایی او با این گونه هنری و البته نام بردن از چند نمایشنامه وی که پیش‌تر اجرا شده است، اشاره می‌کند.

۸۷. نی‌لبک، حسن رضیانی، نشر محمدعلی علمی، تهران، ۱۳۳۳ش.

آقای نظام وفا مقدمه‌ای بر این کتاب نوشته است.

۸۸. «وفات نظام وفا»، ایرج افشار، مجله راهنمای کتاب، سال ۷، شماره ۲، زمستان ۱۳۴۳ش، ص ۴۱۸.

۸۹. «یادی از پیشکسوتان و نام‌آوران تئاتر ایران، نیمایوشیج پدر شعر نو، نمایشنامه‌نویس گمنام»، نیایش پورحسن، مجله تئاتر، تابستان ۱۳۸۷، شماره ۴۲-۴۳، ص ۲۷۸.

نویسنده در میان گذر از زندگی نیمایوشیج، در بخشی به شیفتگی او به استاد خود نظام وفا در مدرسه سن لوئی و نقشی که این استاد در مسیر زندگی ادبی او داشته است، می‌پردازد.

۹۰. «یادی از نظام وفا»، عبدالعلی ادیب برومند، روزنامه کیهان، بهمن‌ماه ۱۳۴۳ش

۹۱. هزار سال آغاز سخن در شعر فارسی، نصرت صفی‌نیا، چ ۱، انتشارات

هورآفرید، تهران، ۱۳۸۱ش، ص ۴۲۶.

زندگی نامه کوتاه و قطعه شعری از دفتر حدیث دل نظام وفا با مطلع:

به نام دوست گشاییم دفتر دل را به فرّ عشق، فروزان کنیم محفل را

۹۲. یادگار اروپا، نظام وفا، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۳ش، ۲۳۶

صفحه.

شامل دیباچه‌ای ۴۸ صفحه‌ای که در آغاز آن، نظام وفا زندگی نامه خودنوشت کوتاهی از دوران کودکی و ماجرای عشق خود به دخترعمویش فریده و سخنی درباره پدر و مادرش می‌آورد. همین نوشته منبع بسیاری از نوشته‌های دیگر درباره زندگی اوست. پس از آن، چندین نامه را می‌آورد که دوستانش بیشتر در ستایش او فرستاده‌اند و سپس چندین سروده در کنار دل‌نوشته‌هایی که در دوران اقامت خود در اروپا برای دوستان و نزدیکان فرستاده، ذکر می‌کند.

۹۳. یادگار سفر اروپا، نظام وفا (نسخه خطی)، کتابخانه آستان محمد هلال بن علی

آران، به شماره ۱۰۱۱۰۸، ۱۸۰ صفحه.

۹۴. نمایشنامه ستاره و فروغ، نظام وفا، چاپخانه فاروس، تهران، ۱۳۲۰ش، ۸۴

صفحه به انضمام ۴ صفحه نت.

۹۵. نمایشنامه ستاره و فروغ، نظام وفا، بی‌نا، قطع جیبی، به کوشش و مقدمه محمد

ایزد، ۸۴ صفحه مصور به انضمام ۴ صفحه نت.

۹۶. نمایشنامه فروز و فرزانه، نظام وفا، بی‌نا، بی‌جا، بی‌تا، ۹۳ صفحه.

پی‌نوشت‌ها:

۱. از گفته گرامی دوست آقای نیایش پورحسن کمک می‌گیرم. وی برای بنده نقل کرده است که چندین مقاله و نوشته درباره نظام وفا در شماره‌های قدیمی مجلاتی همچون سپید و سیاه، خواندنی‌ها، تماشا، تهران مصور، اطلاعات هفتگی و... وجود داشته است که دستیابی به آن‌ها کار بسیار دشواری است و همین امر حتی کار کتاب‌شناسی نظام وفا و طبیعتاً تمامی مقاله‌شناسی‌ها را دچار مشکل ساخته و می‌سازد.

۲. در بیشتر مقاله‌ها و کتاب‌هایی که درباره نیمایوشیج گرد آمده است، حتماً به ارادت نیما به معلم خود، نظام وفا و تشویق او از سوی نظام برای شعرگویی و تقدیم شعر

«افسانه» به نظام وفا اشاره شده است. در اینجا به دلیل زیادی این نوشته‌ها، از نوشته‌ای یاد نمی‌کنیم و خوانندگان را به منابع موجود دربارهٔ نمایوشیج ارجاع می‌دهیم.

۳. مشخصات این کتاب در کتابخانه ملی وجود دارد، ولی باز به گفتهٔ نیایش پورحسن، ظاهراً هرگز چاپ نشده است.

